

Тергов ва суд муҳокамасига бўлган халқаро ҳуқуқий кафолатлар, уларнинг янги таҳрирдаги Конституция ифодаси.

Mirobod Urazbayev Farhod o'g'li¹

Аннотация: Мақолада суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқларнинг “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси”, “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт” ва “Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа Конвенцияси» ва янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси кафолатларининг миллий қонунчиликдаги ифодаси, уларни такомиллаштириш масалалари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқлар, янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар, миллий қонунчиликдаги ифода, қонунчиликни такомиллаштириш масалалари.

Суд остонасига қадам қўйган ҳар бир инсон, Ўзбекистонда адолат ҳукм сураётганига тўла ишонч ҳосил қилиши керак. Акс ҳолда, буюк немис файласуфи Иммануил Кант айтганидек, “Адолат йўқолган пайтда, ҳаётнинг қадрини белгилайдиган бошқа ҳеч бир нарса қолмайди”.

Бу ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. Ўзбекистонда судьялар қонунларнинг толмас ҳимоячилари, адолатнинг мустаҳкам устунлари бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасида одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади ва суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан, сиёсий партиялардан, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқ “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси”нинг 10-моддасида баён этилган бўлиб, унга мувофиқ “Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш ва унга қўйилган жиноий айбловнинг асослантирилганлигини аниқлаш учун, тўла тенглик асосида унинг иши ошкора ва барча адолат талабларига риоя қилинган ҳолда мустақил ва холис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга”.

Бу ҳуқуқ 1966 йилги “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт”нинг 14-моддаси 1-бандида, ва “Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа Конвенцияси»нинг 6-моддасида янада кенгрок ўз ифодасини топган.

Қайд қилинган ҳужжатларда, “Барча шахслар судлар ва трибуналлар олдида тенгдир. Ҳар ким ўзига қўйилган жиноий айбловнинг кўрилишида ёки бирор бир фуқаролик процессида унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашда қонун асосида ташкил этилган ваколатли, мустақил ва холис суд томонидан адолатли ва ошкора муҳокама этилиши ҳуқуқига эга.

¹ Toshkent viloyati Adliya boshqarmasi

Матбуот ва омма демократик жамиятда ахлоқ, жамоат тартиби ёки давлат хавфсизлиги нуқтаи назаридан келиб чиқиб ёхуд буни тарафларнинг шахсий ҳаёти манфаатлари талаб этса ёки суд лозим топган даражада қатъий зарур бўлса ошкоралик одил судлов манфаатларини бузадиган алоҳида ҳолатларда суд муҳокамасининг барчасига ёки бир қисмига қўйилмаслиги мумкин; бироқ ҳар қандай жиноят ёки фуқаролик иши юзасидан суд қарори ошкора бўлиши лозим” деб қайд қилинган.

Шундай қилиб, суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқ ўз ичига қуйидаги элементларни олади: а) бирор бир фуқаролик ҳуқуқи бузилганда ёки фуқаро жиноят содир этишда айбланганда одил судлов бўлишининг таъминланиши; б) судьялар мустақиллиги таъминланган ҳолда ҳокимиятларнинг бўлиниши принципига асосланган ривожланган суд тизимининг мавжудлиги.

Ишнинг қонун асосида ташкил этилган судда кўрилишига бўлган ҳуқуқ деганда иш қайси судга тегишли бўлса, ўша судда кўрилишига бўлган ҳуқуқ тушунилади. Баъзан бундай ҳуқуқ «ўз судьясига бўлган ҳуқуқ» деб ҳам аталади.

Қонунда белгиланмаган судларни ташкил этиш тақиқланади; в) адолат талабларига жавоб берадиган суд процедурасининг қарор топиши.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясида халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормаларига асосланган ҳолда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини эътироф этиб, кафолатланади.

Бу кафолатлар Конституциянинг 19-моддасида ўз ифодасини топган, унинг 20-моддасида «Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғлиқлиги, инсоннинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир ҳамда улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас, инсон билан давлат органларининг ўзаро муносабатларида юзага келадиган қонунчиликдаги барча зиддиятлар ва ноаниқликлар инсон фойдасига талқин этилади» деб белгилаб қўйилган.

Конституциявий кафолатлардан яна бири, инсоннинг шаъни ва қадр қиммати дахлсиздир. Ҳеч нарса уларни камситиш учун асос бўлиши мумкин эмас. Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки инсон қадр-қимматини камситувчи муомалага ёхуд жазога дучор этилиши ёки бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

Шуни эътиборга олиш лозимки, юқорида қайд қилинган Пактнинг 14-модда-си 1-қисми ва Декларациянинг 6-моддаси одил судловнинг ҳар қандай турига (фуқаролик, иқтисодий, жиноят, маъмурий, конституциявий) тааллуқлидир. Уларга мувофиқ одил судлов қуйидаги талаблар асосида амалга оширилиши керак: а) инсоннинг қонун ва суд олдида тўла тенглиги асосида; б) ошкора руҳда, қонунда белгиланган ҳолатлар мустақилолиги этилган ҳолда; в) холисона; г) белгиланган процессуал тартиб-қоидаларга қатъий амал қилган ҳолда. Одил судловнинг адолатлилик шарт-лари Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, эътиқоди, ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар.

Имтиёзлар фақат қонунга мувофиқ белгиланади ва ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт»; «Ҳамма судларда ишлар очиқ кўрилади. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади» (137-модда).

«Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда ёхуд қонунга мувофиқ бошқа тилда олиб борилади.

Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади» (139-модда).

Юқорида таъкидланганидек, жиноят ишлари бўйича одил судлов соҳаси ўз таъ-сир кучи билан инсон ҳуқуқларига юқори даражада хавф туғдириши ва унинг учун оғир оқибатларни келтириб чиқариши эҳти-мол тугилади. Шу боис, халқаро меъёрлар одил судловнинг бу тури учун бир қатор қў-шимча қафолатларни назарда тутади.

Гап, аввало айбсизлик презумпцияси ҳақида бормоқда. У айтиб ўтилган Декларациянинг 2-моддасида, Пактнинг 14-мод-даси 2-қисми ва Конвенциянинг 6-модда-си 2-қисмида мустаҳкамлаб қўйилган. Пакт ва Конвенция айбсизлик презумпциясининг мазмунмоҳиятини бир хил таърифлаган: жиноят содир этишда айбланувчи ҳар бир инсон айби қонунга мувофиқ исботланмагунча айбсиз деб ҳисобланиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясида ҳам айб-сизлик презумпцияси мустаҳкамлаб қўйилган бўлиб, унинг таърифи қуйидагича тарзда берилган: «Жиноят содир этганликда айбланаётган шахс унинг айби қонунда назарда тутилган тартибда ошқора суд муҳокамаси йўли билан исботланмагунча ва суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан айби аниқланмагунча айбсиз деб ҳисобланади. Айбдорликка оид барча шубҳалар, агар уларни бартараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг ёки маҳкумнинг фойдасига ҳал қилиниши керак. Агар шахснинг ўз айбини тан ол-ганлиги унга қарши ягона далил бўлса, у айбдор деб топилиши ёки жазога тортилиши мумкин эмас.

Таърифлардаги фарқлар шундан иборатки, умумэътироф этилган халқаро меъёрларга мувофиқ айбсизлик презумпцияси фақат суд ҳукми билан эътироф этилиши шарт эмас.

Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 84-моддасида белгиланган асосларга кўра жиноий жазо ва жавобгарликдан озод қилиш институти мавжуд. Унга кўра шахснинг айбдорлиги ҳақидаги масалани ҳал қилмай туриб, жиноят ишини тугатишга рухсат берилади.

Бироқ айбланувчи бунга қарши эътироз билдирмаган тақдирдагина шундай қарор қақаришга йўл қўйилади. Акс ҳолда иш судга оширилиши шарт, суд эса барча процессуал қафолатларга риоя қилган ҳолда ҳукмда фуқаронинг айбдорлиги ёки айбсизлиги тўғрисидаги масалани ҳал этади.

Келажакда, Жиноят процессуал кодекснинг шу маддасида қуйидаги нормаларнинг, яъни иммунитет (дахлсизлик) ҳуқуқига эга бўлган шахсни жавобгарликка тортиш учун розилик бериш рад қилинган, руҳий ҳолати бузилиши билан боғлиқ бўлмаган ақлий ривожланишда ортда қолганлиги оқибатида содир этган ҳаракатининг ижтимоий хавфлилигини тўлиқ англай олмаган ва ўзини бошқара олмаган, Ўзбекистон Республикасига хорижий давлат томонидан

ушлаб берилган шахсни жиноий жавобгарликка тортиш, жазолаш учун ушлаб берган давлат розилик бермаган ҳолларда, ушбу айбловлар бўйича иш юритиш тугатилиши лозимлиги каби нормаларнинг ўрин олиши мақсадга мувофиқ бўларди.

Шу тариқа халқаро меъёрлар ва уларнинг ўзлаштирилиши нуқтаи назаридан ёндошганда, ишни судда кўрмасдан туриб айбланувчини жиноий жавобгарликдан озод қилиш тартиб-қоидалари айбсизлик презумпциясига зид эмас.

Айбланувчида айбсизлик презумпциясидан келиб чиқувчи ўзининг айбсизлигини исботлаш мажбуриятининг йўқлиги, исталган вақтда сукут сақлаш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкинлиги ва бартараф этилмаган шубҳа-гумонларнинг айбланувчи, судланувчи ёки маҳкумнинг фойдасига талқин этилиши каби юридик оқибатлар халқаро меъёрларда ҳам, янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам бир хилда таърифланган.

Халқаро меъёрларда айбсизлик презумпциясидан ташқари жиноят ишлари бўйича одил судловнинг минимал кафолатлари ҳам назарда тутилган. Унда минимал кафолатларга амал қилиш бу ҳали судловнинг тўлалигича адолатли бўлишидан далолат эмаслиги таъкидланади.

Булар бор-йўғи минимал кафолатлар бўлиб, улар ҳеч бир шароитда миллий қонунчилик ва суд амалиёти томонидан рад этилмаслиги лозим. Минимал кафолатлар Пактнинг 14-моддаси 3-қисмида ва Конвенциянинг 6-мод-даси 3-қисмида ҳам мустаҳкамланган бўлиб, унда жиноят содир этганликда айланувчи ҳар бир шахс энг камида куйида-ги ҳуқуқларга эгаллиги: а) унга қўйилган айбнинг мазмуни ва асослари ҳақида, у тушунадиган тилда шошилиш тартибда ва батафсил хабардор бўлиш; б) ўзини ҳимоя қилишга тайёргарлик кўриш учун етарлича вақт ва имкониятга эга бўлиш ва ўзи танлаган ҳимоячи билан бирга бўлиш; в) асосланмаган сансоларликларсиз судланиш; г) судда шахсан иштирок этиш ва ўзини шахсан ёки ўзи танлаган ҳимоячи ёрдамида ҳимоя қилиш. Агар айбланувчи ёки судланувчи ўзига ҳимоячи танламаган бўлса, у бундай ҳуқуқга эга эканлигини билиши шарт. Агар ҳимоячига тўлаш учун унда маблағ бўлмаса, одил судлов манфаатлари талаб этган ҳар бир ҳолатда давлат маблағи ҳисобига ҳимоячи билан таъминланиши шарт; д) унга қарши кўрсатма берган гувоҳларни сўроқ қилиш ёки ушбу гувоҳларнинг сўроқ қилиниши ҳуқуқига, шунингдек унга қарши кўрсатма берган гувоҳлар учун белгиланган шартларда унинг гувоҳларини сўроқ қилишга бўлган ҳуқуқга эга бўлиш; е) судда фойдаланилаётган тилни тушунмаса ёки бу тилда сўзлай олмаса, таржимон ёрдамидан бепул фойдаланиш; ж) ўзига қарши кўрсатма беришга ёки ўзини айбдор деб тан олишга мажбур этилмаслик, қайд қилинган.

Одил судловнинг минимал кафолатлари таҳлили, улар асосан янги таҳрирдаги Конституция ва Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ЖПКсида назарда тутилганлигидан далолат беради. Шу билан бирга санаб ўтилган минимал кафолатлар ичидан айримлари жиноят-процессуал кодексида инобатга олиниб, суд амалиётида қўлланиши мумкин.

Бу, масалан, айбланувчининг асосланмаган сансоларликларсиз судланиш ёки Европа Конвенциясида айтилганидек, «оқилона муддатда» судланиш ҳуқуқига тааллуқлидир. Аввало, айбланувчининг бундай ҳуқуқини ЖПКда қайд этиш лозим бўлади. Шу билан бир қаторда, республикамизнинг амалдаги Жиноят-процессуал кодексида жиноят ишларини судда кўришнинг энг кам муддати икки ой ва энг кўп муддати олти ой қилиб белгиланган.

Айбланувчи ҳибсда сақланаётган бўлса, ишни якуний ҳал қилиш муддати янада қисқа бўлиши лозим. Жиноят ишлари бўйича одил судловга қўйиладиган минимал талаблардан

ташқари, халқаро меъёрлар яна:
а) янада қаттиқроқ жазо қонунининг орқага қайтиш кучини тақиқлашни (Бу қоида Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 13-моддасида мустаҳкамланган); б) қонунга хилоф равишда суд қилиш ва ноқонуний қамоққа олиш орқали фуқарога етказилган зарарни ундиришни (Бундай ҳуқук ва уни амалга ошириш тартиби амалдаги ЖПКнинг 301-313-моддаларида назарда тутилган бўлиб, бу моддалар амалда ишламоқда ва қўлланилмоқда); в) жиноят қурбонига қўмаклашишнинг зарурлигини (Бундай қўмак бериш биринчи марта Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 27 августдаги қарорида мустаҳкамланган эди. Унда ҳар бир инсон бузилган ҳуқуқининг тикланишини ва ўзига етказилган моддий ва маънавий зарарнинг ундирилишини талаб қилишга ҳақли эканлиги таъкидланади); г) ишнинг юқори турувчи суд инстанциясида қайта кўритилиши ҳуқуқини; д) бузилган ҳуқуқларни самарали тиклашга бўлган ҳуқуқни; е) битта жиноят учун такроран судланиш ёки жазоланишни ман этишни назарда тутди.

Жиноят қурбонига қўмаклашишнинг зарурлиги хусусида гапирадиган бўлсак, айтиш керакки, БМТ Бош Ассамблеясининг 1985 йил 29-ноябрдаги резолюцияси билан жиноят ва ҳокимиятни суистеъмол қилиш қурбонлари учун одил судловнинг асосий принциплари Декларацияси қабул қилинган.

Декларацияда, хусусан, жиноят қурбонларига одил судловга изн беришни ва адолатли муомалани таъминлаш зарурлиги таъкидланади. Миллий қонунчиликка мувофиқ, фуқаролар ўзларига етказилган зарар учун тезда товон олиш ҳуқуқига эга. Декларациянинг 6-бандида суд процедуралари қурбонлар эҳтиёжларига кўпроқ даражада жавоб бериш учун уларга қўмаклашишни назарда тутди. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ЖПКсини таҳлил қилсак, жабрланувчига берилган ҳуқуқлар жиноят қурбонларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Декларация талабларига мос келишига амин бўламиз. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 55-моддасига мувофиқ «Жабрланувчи: кўрсатма бериш; далиллар тақдим қилиш; илтимоснома бериш ва рад қилиш; ўз она тилидан ва таржимон хизматидан фойдаланиш; ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун вакил олиш(ҳимоячи); терговчи ёки суриштирувчининг рухсати билан тергов ҳаракатларида иштирок этиш; дастлабки тергов тамом бўлганидан сўнг ишнинг барча материаллари билан танишиш ва ундан зарур маълумотларни ёзиб олиш; қонунда назарда тутилган ҳолларда ярашув тўғрисида аризалар бериш ҳамда ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича судининг мажлисларида иштирок этиш; суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг ҳаракатлари устидан шикоятлар келтириш; шахсан ўзи ёки вакили орқали судда айбловни қувватлаш; суд мажлисининг баённомаси билан танишиш ва у ҳақда ўз мулоҳазаларини билдириш; иши бўйича келтирилган шикоятлар, протестлардан хабардор бўлиш ва уларга нисбатан эътирозлар билдириш ҳуқуқига эгадир». Моддий зарар жабрланувчига Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 275, 285, 286, 290, 291, 293–моддаларида белгиланган тартибда ундириб берилади.

Жиноят қурбонларига нисбатан адолатли одил судловнинг асосий принциплари тўғрисидаги Декларациянинг 7-моддаси эътиборга лойиқдир. Бу моддада зарур ва имкон бўлганда жабрланувчи билан айбланувчининг ярашишига қўмаклашиш ҳамда жиноят қурбонига етказилган зарарнинг ундирилишини таъминлашни тавсия қилинади. Эҳтимол, бу тавсия Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ЖПКсида жабрланувчининг айбланувчи билан ярашиши муносабати билан жинойий жавобгарликдан озод қилишнинг янгича шаклини белгилаш учун асос бўлиб хизмат қилгандир. Унда жабрланувчига

етказилган зарарни бартараф этиш жавобгарликдан озод қилиш шартларидан бири сифатида кўрсатилган (ЖКнинг 66-1-моддаси). Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида “Ҳуқуқбузарликлардан жабрланганларнинг ҳуқуқлари қонун билан муҳофаза қилинади. Давлат жабрланганларга ҳимояланишни ва одил судловдан фойдаланишни таъминлайди, уларга етказилган зарарнинг ўрнини қопланиши учун шарт-шароитлар яратади”, деб қайд қилинди¹. Айбланувчининг юқорида кўриб чиқилган, процессуал ҳуқуқларидан ташқари, халқаро нормалар яна қуйидаги ҳуқуқлар-ни ҳам назарда тутди: а) ҳар бир маҳкумнинг ўз ишининг юқори турувчи суд инстанциясида қайта кўрилишига бўлган ҳуқуқи; б) ҳар бир инсоннинг бузилган ҳуқуқларини самарали тиклашга бўлган ҳуқуқи; в) битта жиноят учун такроран суд қилишни тақиқлаш.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. Ҳалқ сўзи газетаси, 2020 йил 25 январь, 19(7521)-сон
2. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 130-модда. 2023 йил 30 апрель.
3. Международные Конвенции по защите прав человека и борьбы с преступностью Составил Ю.С. Пулатов. Т., 1995, С. 12
4. Права человека и судопроизводство. Собрание международных документов. Варшава, 1994, С. 235 – 255.
5. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 26-моддаси, 2023 йил 30 апрель.
6. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 19-моддасининг 2,3 қисмлари, 137, 139 м.м.. 2023 йил 30 апрель
7. 1985 йил 10 декабрда БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан 40/33-резолуция билан қабул қилинган “Вояга етмаганлар жиноят ишларини юритиш бўйича минимал стандартлари”, ушбу ҳужжатнинг якуний матни Пекинда бўлиб ўтган экспертлар кенгашида тасдиқлангани сабабли “Пекин қоидалари” деб юритилади.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 13 декабрдаги “Конституция ва қонун устиворлигини таъминлаш, бу борада жамоатчилик назоратини кучайтириш ҳамда жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4551-сонли қарори.

